

Tonga

**LAO KI HONO MALU'I 'O E NGA AHI
TISAINI 'O E FOKOTU'UTU'U (NGAAHI
TOPOKALAFI) 'O E NGA AHI TEFITO'I
SEKETI**

VAHE 17.13

Tohi Lao Fakatonutonu 2020

Tonga

LAO KI HONO MALU'I 'O E NGAahi TISAINI 'O E FOKOTU'UTU'U (NGAAHI TOPOKALAFI) 'O E NGAAHI TEFITO'I SEKETI

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

1	Hingoa nounou mo e kamata'anga	5
2	Ha'i 'e he Lao 'a e Kalauni.....	5
3	'Uhinga'i Lea.....	5
4	Malu'i	6
5	'Olisinale.....	6
6	Totonu ke malu'i.....	6
7	Ola 'o e malu'i	7
8	Kamata'anga mo e fuoloa 'o e malu'i.....	8
9	Ngaahi fiema'u ki he kole.....	8
10	Lesisita.....	10
11	Liliu 'o e kole pe lesisita.....	10
12	Ngaahi liliu ki hono ma'u	11
13	Kaniseli	11
14	Fakafofonga	12
15	Maumau Lao	12
16	Mo'ua hia.....	12
17	Faka'aonga'i 'e ha fakafofonga fakapule'anga pe 'e ha taha hono tolu	12
18	Ngaue'aki 'o e ngaahi mafai fakacia	14
19	Mafai 'o e Fakamaau'anga.....	14
20	Ngaue'aki 'o e ngaahi talite	14
21	Ngaahi Tu'utu'uni.....	15

LAO KI HONO MALU'I 'O E NGAAHI TISAINI 'O E FOKOTU'UTU'U (NGAAHI TOPOKALAFI) 'O E NGAAHI TEFITO'I SEKETI

KO E LAO KE TU'UTU'UNI KI HONO MALU'I 'O E NGAAHI TISAINI 'O
E FOKOTU'UTU'U (NGAAHI TOPOKALAFI) 'O E NGAAHI TEFITO'I
SEKETI¹

Kamata'anga [1 'o Sepitema, 2008]²

1 Hingoa nounou mo e kamata'anga

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Ki Hono Malu'i 'o e ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u (Ngaahi Topokalafi) 'o e Ngaahi Tefito'i Seketi.
- (2) Kuo pau 'e kamata ngāue'aki 'a e Lao ni 'i ha 'aho 'e fanongonongo 'e he 'Ene 'Afio' 'i he Fakataha Tokoni'.

2 Ha'i 'e he Lao 'a e Kalauni

'Oku ha'i 'e he Lao' ni 'a e Kalauni'.

3 'Uhinga'i Lea

'I he Lao ni, tukukehe 'oka fiema'u ha toe 'uhinga kehe 'i hono tu'unga' —

“tefito'i seketi”oku 'uhinga ki ha koloa, 'i hono fōtunga faka'osi' pe 'i hono fōtunga fakakonga', 'a ia ko ha taha pe lahi ange 'o hono ngaahi 'elemeniti', ko ha 'elemeniti mo'ui, pea 'a ia kuo fo'u ha ni'ihii pe ko e kotoa 'o hono ngaahi fehokotaki'anga' tefito 'i loto pea/pe 'i ha konga me'a 'a ia 'oku taumu'a ke ne fakahoko ha ngāue faka'elekitulōniki;

“**tisaini ‘o e fokotu‘utu‘u**” ‘oku ‘uhinga tatau mo e “**topokalafi**” pea ‘oku ‘uhinga ki ha fōtunga lō tolu, loloa, maaukupu, kakano ‘o e ngaahi ‘elemeniti’, ‘o tatau ai pē pe ‘oku fakafōtunga‘i fēfē, ‘a ia ko ha taha pe lahi ange ‘o kinautolu ko ha ‘elemeniti mo‘ui, pea ko e ni‘ihi pe ko e kotoa ‘o e ngaahi fehokotaki‘anga ‘o ha tefito‘i seketi, pe ko ha fōtunga lō tolu, loloa, maaukupu, kakano kuo teuteu‘i ma‘a ha tefito‘i seketi ‘o taumu‘a ke ngaohi;

“**Minisitā**” ‘oku ‘uhinga ki he Minisitā ‘oku’ ne tokangaekina e fefakatau‘aki;³

“**Lesisita ‘o e Ngaahi Tisaini-‘o e Fokotu‘utu‘u**” ‘oku ‘uhinga ki he lesisita ‘oku tauhi ‘e he Failesisita ‘i he Lao’ ni;

“**Failesisita**” ‘oku ‘uhinga ki he Failesisita ‘i he Lao ki he Koloa Fakangaue‘anga⁴;

“**taha totonu**” ‘oku ‘uhinga ki he taha fakanatula ‘a ia, pe ko ha sino fakalao ‘a ia, ‘oku lau ko ha taha ‘oku ne ma‘u ‘a e malu‘i ‘oku lau ki ai ‘a e kupu 7.

4 Malu‘i

- (1) ‘E ngofua ke ma‘u ha malu‘i ki he ngaahi tisaini ‘o e fokotu‘utu‘u ‘o ha ngaahi tefito‘i seketi ‘i hano lesisita ‘i he Lao’ ni kapau pea ke a‘u ki he mea pē ko ia ‘oku ‘olisinale ‘i loto ‘i he ‘uhinga ‘o e kupu 5.
- (2) ‘E toki ngofua pē ke kole ha lesisita ki he tisaini ‘o e fokotu‘utu‘u kapau kuo te‘eki ai ke faka‘aonga‘i fakakomesiale, pe kuo ‘osi faka‘aonga‘i fakakomesiale ‘o ‘ikai toe laka hake ‘i he ta‘u ‘e ua’, ‘i ha feitu‘u pē ‘i māmani.

5 ‘Olisinale

- (1) Kuo pau ‘e lau ‘oku ‘olisinale ha tisaini ‘o e fokotu‘utu‘u kapau ko ha ngāue fakaepoto pē ia ‘a e taha na‘a ne fa‘u’ pea kuo te‘eki ai ke ‘iloa lahia ia ‘e ha kau fa‘u tisaini ‘o e fokotu‘utu‘u’ mo e kau ngaohi tefito‘i seketi’ ‘i he taimi ‘o hono fa‘u’.
- (2) Kuo pau ke toki malu‘i pē ha tisaini ‘o e fokotu‘utu‘u kuo fa‘u ‘aki ha ngaahi ‘elemeniti mo ha ngaahi fehokotaki‘anga kuo fakatahataha‘i ‘oku ‘iloa lahia kapau ko e fakatahataha‘i ko ia’, fakakātoa, ‘oku ‘olisinale ‘i loto ‘i he ‘uhinga ‘o e kupusi‘i (1).

6 Totonu ke malu‘i

- (1) Ko e totonu ki he malu‘i ‘o e tisaini ‘o e fokotu‘utu‘u —
  - (a) kuo pau ke ma‘u ia ‘e he taha na‘a ne fa‘u ‘a e tisaini ‘o e fokotu‘utu‘u’;
  - (b) ‘e ngofua ke hiki pe liliu faka-tukufakaholo ia; pe

- (c) kapau na'e kaungā fa'u 'e ha ni'ihī ha tisaini 'o e fokotu'utu'u, kuo pau ke nau kaungā ma'u 'a e totonu ko ia'.
- (2) Kapau kuo fa'u 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i hono fakahoko ha ngāue pe 'i ha aleapau ngāue, kuo pau ke ma'u 'a e totonu ki he malu'i 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u', 'oka 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni aleapau kehe, 'e he taha na'a ne fakahoko 'a e ngāue pe ko e ngāue'anga.
- (3) Kuo pau 'e malu'i 'e he Lao ni ha ngaahi tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo 'osi faka'aonga'i fakakomesiale, 'i ha feitu'u pē 'i māmani, 'o laka hake 'i he ta'u 'e ua kimu'a 'i he kamata ngāue'aki 'a e Lao'ni.

7 Ola 'o e malu'i

- (1) Kuo pau 'e 'ikai makatu'unga ha malu'i 'i he Lao ni 'i hano fakakau pe ta'efakakau 'i ha me'a 'a e tefito'i seketi 'a ia 'oku ne ngaue'aki 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i'. Fakatatau ki he kupusi'i (2) pea ki he kupu 17, koe'uhi ko e malu'i'e ta'efakalao 'a e ngaahi ngaue ko 'eni'kapau 'e fakahoko ta'e fakamafai'i 'e he taha totonu —
- (a) toe fa'u ha tatau, 'o tatau ai pē pe ko hono ngaue'aki 'i ha tefito'i seketi pe 'i ha founga kehe, 'o e kotoa pe ko ha kongā 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i'; tukukehe kapau ko e toe fa'u ha kongā 'oku 'ikai fakatatau ki he fiema'u felave'i mo e 'olisinale 'i he kupu 5;
- (b) hū mai, fakatau atu pe tufaki kehe 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i'ki ha ngaahi taumu'a fakakomesiale, ha tefito'i seketi 'a ia kuo ngaue'aki ai 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i'pe ha me'a 'oku ne ngaue'aki ha tefito'i seketi pehe kapau 'oku kei 'i ai ha tatau tisaini 'o e fokotu'utu'u na'e toe fa'u ta'efakalao.
- (2) Kuo pau 'e 'ikai ke kau 'a e malu'i 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he Lao'ni ki he —
- (a) toe fa'u ha tatau 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i ki he ngaahi taumu'a fakataautaha pe ki he taumu'a pe ke fakamahu'inga, sivi'i, pe ako'i;
- (b) ngaue'aki 'i ha tefito'i seketi 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo fa'u 'o makatu'unga 'i he sivi pe fakamahu'inga pehe 'a ia 'oku 'olisinale pe 'iate ia 'i loto 'i he 'uhinga 'o e kupu 5 pe ko e fakahoko ha ni'ihī 'o e ngaahi ngaue 'i he kupusi'i (1) 'o fekau'aki mo e tisaini 'o e fokotu'utu'u ko ia';
- (c) fakahoko ha ni'ihī 'o e ngaahi ngaue 'oku lau ki ai 'i he kupusi'i (1)(b) kapau ko e fakahoko ia ma'a ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'oku malu'i pe 'o fekau'aki mo ha tefito'i seketi 'oku malu'i 'a ia kuo ngaue'aki ki ai ha tisaini 'o e fokotu'utu'u pehe, 'a ia kuo 'osi tuku atu ki he maketi' 'e he, pe 'i he loto ki ai, 'a e taha totonu';

- (d) fakahoko ha ni'ihi 'o e ngaahi ngaue 'oku lau ki ai 'i he kupusi'i (1)(b) 'o fekau'aki mo ha tefito'i seketi kuo ngaue'aki ki ai ha tatau tisaini 'o e fokotu'utu'u na'e toe fa'u ta'efakalao pe ha me'a kuo ngaue'aki ki ai ha tefito'i seketi pehe kapau na'e 'ikai ke 'ilo'i pe na'e 'i ai ha 'uhinga fakapotopoto ke ta'e'ilo 'e he taha na'a ne fakahoko pe na'a ne tu'utu'uni ke fakahoko 'a e ngaue ko ia', kuo ngaue'aki ki he seketi fa'ufa'u pe ko e me'a kuo ngaue'aki 'i ai ha tefito'i seketi pehe, ha tatau tisaini 'o e fokotu'utu'u na'e toe fa'u ta'efakalao 'i he taimi na'a ne ma'u mai ai'.

Kā kuo pau foki, hili 'ene 'ilo na'e toe fa'u ta'efakalao 'a e tatau tisaini 'o e fokotu'utu'u ko ia', 'e ngofua ke fakahoko 'e he tokotaha ko ia' ha ni'ihi 'o e ngaahi ngāue 'oku lau ki ai' 'o fekau'aki pe mo e sitoka 'oku' ne lolotonga tauhi' pe ko e sitoka ko ia na'e 'ota kimu'a pea ne toki 'ilo ko ia' pea kuo pau ke ne ala mo'ua ke totongi ki he taha totonu' ha pa'anga tatau mo ha totongi fakaehau fakapotopoto 'a ia na'e mei totongi 'i ha laiseni alea'i tau'atāina 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u ko ia'; pe

- (e) ko e fakahoko ha ni'ihi 'o e ngaahi ngaue 'oku lau ki ai 'i he kupusi'i (1)(b) kapau ko e fakahoko 'a e ngaue ko ia' 'o fekau'aki mo ha tisaini 'o e fokotu'utu'u tatau mate 'oku 'olisinale pea na'e fa'u makehe 'e ha fa'ahi hono tolu.

8 Kamata'anga mo e fuoloa 'o e malu'i

- (1) Kuo pau 'e kamata ngaue'aki 'a e malu'i 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he Lao ni —
- (a) i he 'aho hono fuofua faka'aonga'i fakakomēsiale' 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i ha feitu'u pē 'i māmani, pe 'i he loto ki ai 'a e taha totonu', ka kuo pau ke faile 'e he taha totonu' ha kole ki he malu'i' ki he Failesisita' 'i loto 'i he taimi fakangatangata 'i he kupu 4(2); pe
- (b) i he 'aho faile 'o e kole lesisita 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo faile 'e he taha totonu', kapau kuo te'eki ai ke faka'aonga'i fakakomēsiale kimu'a 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i ha feitu'u pe 'i mamani.
- (2) Kuo pau ke ngata 'a e malu'i 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he Lao ni 'i he ngata 'a e ta'u 'e 10 hili 'a e 'aho na'e kamata ngāue'aki ai 'a e malu'i'.

9 Ngaahi fiema'u ki he kole

- (1) Kuo pau ke fai 'i he tohi 'a e ngaahi kole lesisita 'o e ngaahi tisaini 'o e fokotu'utu'u' pea kuo pau ke faile ia 'i he Failesisita'. Kuo pau ke faile ha kole kehekehe ki he tisaini 'o e fokotu'utu'u takitaha.
- (2) Kuo pau ko e kole' ke —

- (a) 'i ai ha kole ke lesisita 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i he Lesisita 'o e Ngaahi Tisaini 'o e fokotu'utu'u' mo hano fakamatala nounou;
- (b) fakahā ai 'a e hingoa, tu'asila, tangata'i fonua mo e feitu'u nofo'anga angamaheni 'o e taha kole', kapau 'oku kehe mei he tu'asila', pea kapau 'e ala ngaue'aki', 'o e fakafofonga 'o e taha kole' 'o fakatatau ki he kupu 14;
- (c) 'oatu fakataha ia mo ha tatau pe ha ta fakatata 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u' mo ha fakamatala 'o fakamatala'i 'a e ngaue faka'elekituloniki 'oku taumu'a ke fakahoko 'e he tefito'i seketi';

Ka kuo pau foki, 'e ngofua ke 'oua 'e fakakau 'i he kole' ha ngaahi kongā 'o e tatau pe fakatātā 'oku fekau'aki mo e anga hono ngaahi 'o e tefito'i seketi', kapau 'oku fe'unga pe 'a e ngaahi kongā kuo fakahū atu ke lava 'o 'ilo'i ai 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u ko ia';

- (d) fakamahino'i ai 'a e 'aho 'e fuofua faka'aonga'i fakakomesiale ai 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i ha feitu'u pe 'i mamani pe fakamahino'i ai kuo te'eki ke kamata hano faka'aonga'i pehe; pea
- (e) 'oatu ha ngaahi fakaikiiki ke fakamo'oni'i 'a e totonu ki ha malu'i 'i he kupu 6.

- (3) Kapau 'oku 'ikai ke muimui pau ha kole ki he ngaahi fiema'u 'i he kupusi'i (2), kuopau ke fanongonongo 'e he Failesisita' ki he taha kole' 'a e ngaahi fehalaaki' mo fakaafe'i ia ke ne fakatonutonu 'i loto 'i ha mahina 'e ua. Kapau 'e fakatonutonu 'a e ngaahi fehalaaki' 'i loto 'i he taimi ko ia', kuo pau ke lekooti 'e he Failesisita' ko e 'aho faile' 'a e 'aho hono ma'u 'o e kole';

Ka kuo pau, 'i he taimi na'e ma'u ai', na'e 'oatu fakataha 'a e kole' mo ha tatau pe ha fakatātā 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u' pea na'e 'i ai mo ha fakamatala mahino pe 'ikai ke fu'u fakaikiiki na'e fai hano kole ke lesisita ha tisaini 'o e fokotu'utu'u' mo e fakamatala fe'unga ke fakapapau'i pe ko hai 'a e taha kole'.

- (4) Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Failesisita' 'a e 'aho faile' pea ke ne fakahā ia ki he taha kole'. Kapau 'e 'ikai ke fakatonutonu 'a e ngaahi fehalaaki' 'i loto 'i he taimi kuo tu'utu'uni', kuo pau 'e lau 'oku te'eki ai ke faile 'a e kole'.
- (5) Kuo pau ke totongi 'a e totongi kuo tu'utu'uni' ki ha kole lesisita ha tisaini 'o e Fokotu'utu'u. Kapau 'oku 'ikai ke totongi atu 'a e totongi' fakataha mo e kole', kuo pau ke fanongonongo 'e he Failesisita ki he taha kole' 'e lau kuo te'eki ai ke faile 'a e kole' kae'oua ke fai 'a e totongi' 'i loto 'i he mahina 'e ua mei he 'aho 'o e fanongonongo'. Kapau 'e 'ikai ke totongi 'a e totongi kole' 'i loto 'i he taimi fakangatangata ko ia', kuo pau ke lau 'oku te'eki ai ke faile 'a e kole'.

10 Lesisita

- (1) Kuo pau ke tauhi 'e he Failesisita ha lesisita (ko e "**Lesisita 'o e Ngaahi Tisaini 'o e fokotu'utu'u**")'a ia kuo pau ke ne fakahu ki ai 'a e fakamatala kotoa ki he tisaini 'o e fokotu'utu'u 'oku malu'i takitaha, 'oku fiema'u ke lekooti 'o hangē ko e tu'utu'uni 'a e Lao ni'.
- (2) Kapau 'oku muimui pau 'a e kole' ki he ngaahi fiema'u 'o e kupu 9, kuo pau ke lesisita 'e he Failesisita' 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i he Lesisita 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u ta'e toe sivi 'a e 'olisinala 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u', totonu 'a e taha kole' ki he malu'i pe ngaahi mo'oni'i me'a 'oku fakaha 'i he kole'.
- (3) Kuo pau ke ha 'i he Lesisita 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u 'a e fika, hingoa, 'aho faile mo e, kapau 'oku fakahā 'i he kole' 'o fakatatau ki he 9(2)(d), 'a e 'aho hono fuofua faka'aonga'i fakakomesiale 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i ha feitu'u pē 'i māmani, mo e hingoa mo e tu'asila 'o e taha totonu' mo ha ngaahi fakaikiiki kehe kuo tu'utu'uni.
- (4) 'E ngofua ke vakai'i 'e ha taha 'a e Lesisita 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u' mo ma'u ha ngaahi tatau mo'oni mei ai, 'i hano totongi 'a e totongi kuo tu'utu'uni'.
- (5) Kuo pau ke pulusi 'i he Kasete 'a e lesisita 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u.

11 Liliu 'o e kole pe lesisita

- (1) Kapau kuo to'o 'a e kakano mahu'inga 'o ha kole mei he tisaini pe lesisita 'o e fokotu'utu'u 'a ha taha kehe ta'e te ne loto ki ai, 'e ngofua ki he taha kehe ko ia' ke ne kole ki he Failesisita' 'i he tohi, ke liliu ange kiate ia 'a e kole'. Kapau kuo 'osi lesisita 'a e kole' ia, 'e ngofua ki he taha ko ia', 'i loto 'i he ta'u 'e tolu mei hono pulusi 'o e lesisita', ke ne kole ki he Failesisita' 'i he tohi, ke liliu ange kiate ia 'a e Lesisita' pea ke fakatonutonu 'a e me'a kuo tohi 'i he Lesisita' 'o fakatatau ki ai.
- (2) Kuo pau ke 'oatu 'e he Failesisita' ha tatau 'o ha kole pehē ki he taha totonu', pea, 'i loto 'i ha vaha'a taimi 'e tu'utu'uni' pea 'i he founa 'e tu'utu'uni', 'e ngofua ki he taha totonu' ke ne 'oatu ki he Failesisita' 'a e ngaahi tu'unga 'oku ne taukave'i' i ha fakamatala-fakafepaki.
- (3) Kapau 'oku 'oatu ha taha totonu' ha fakamatala-fakafepaki, kuo pau ke 'oatu 'e he Failesisita' ha tatau 'o ia ki he taha 'oku ne kole 'a e liliu' pea, hili 'ene fanongo ki he ongo fa'ahi'mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e keisi', kapau 'e loto ha taha pe fakatou'osi ke fai ha'ana fakamatala, kuo pau ke ne tu'utu'uni pe 'e liliu 'a e kole' pe lesisita' pea, kapau 'e ala fai, pe 'e fakatonutonu 'a e Lesisita'.

12 Ngaahi liliu ki hono ma'u

- (1) Kuo pau ke fai 'i he tohi ha liliu 'i he ma'u 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i. 'I he taimi pē ko ia kuo lesisita ai ha tisaini 'o e fokotu'utu'u, kuo pau, 'i he kole 'a ha fa'ahi kaunga' kuo fai ki he Failesisita', ke pulusi mo lekooti 'e he Failesisita 'a e liliu ki hono ma'u ia'. Kuo pau 'e 'ikai ke kamata ngaue'aki ki ha ngaahi fa'ahi hono tolu' ha liliu pehē kae 'oua kuo lekooti pehē.
- (2) Ko ha aleapau laiseni fekau'aki mo ha tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo pau, 'i he taimi hono lesisita 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u pehe, ke fakahu atu ia ki he Failēsisita', 'a ia kuo pau ke ne tauhi fakapulipuli 'a e kakano 'o e me'a ko ia'ka kuo pau ke ne pulusi ha lave ki ai. Kuo pau 'e 'ikai ke uesia ha ngaahi fa'ahi hono tolu' 'e he aleapau laiseni ko ia'kae'oua kuo fakahū atu.

13 Kaniseli

- (1) 'E ngofua ki ha taha kaunga ke ne fai ha kole ki he Failesisita' ke kaniseli hono lesisita 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he ngaahi 'uhinga —
  - (a) 'oku 'ikai lava ke malu'i 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'o fak-atatau ki he ngaahi kupu 3, 4 mo e 5;
  - (b) 'oku 'ikai ke 'i ai ha totonu 'a e taha totonu ki ha malu'i 'i he kupu 6; pe
  - (c) kapau kuo 'osi faka'aonga'i fakakomesiale 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i ha feitu'u pe 'i mamani, kimu'a hono faile 'o e kole lesisita 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u', na'e te'eki ai ke faile 'a e kole ia ko ia 'i lotu 'i he taimi fakangatangata 'i he kupu 4(2) mo e 8(1).
- (2) Kapau kuo fakapapau'i 'a e ngaahi tu'unga ki ha kaniseli pe 'o ha kongā 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u, kuo pau ke kaniseli pe hono lesisita 'o e kongā ko ia'.
- (3) Kuo pau ke faile ha kole ke kaniseli hono lesisita 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he kupusi'i (1) mo e (2) 'i he Fakamaau'anga' 'i he tohi. Kuo pau ke fakahā 'i he kole' 'a e ngaahi 'uhinga 'oku makatu'unga ai'.
- (4) Kuo pau ke lau 'oku ta'e'aonga ha lesisita 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u pe ha kongā 'o ia kuo kaniseli, mei he 'aho kamata 'o e malu'i'.
- (5) Kuo pau ke fakahā 'a e tu'utu'uni aofangatuku 'a e Fakamaau'anga' ki he Failesisita' 'a ia kuo pau ke ne lekooti ia mo pulusi 'i he Kasete' ha lave ki ai 'i he vave taha 'e ala lava'.

14 Fakafongga

Kapau 'oku tu'u 'a e feitu'u nofo'anga angamaheni pe feitu'u fai'anga pisinisi 'o e taha kole' 'i tu'apule'anga, kuo pau ke fakafongga'i ia 'e ha taha ngaue fakalao 'oku ngaue 'i Tonga.

15 Maumau Lao

- (1) Kuo pau ko e maumau lao 'a e fakahoko ha ngāue 'oku ta'efakalao 'o fakatautu ki he kupu 7.
- (2) 'I ha kole 'e he taha totonu, pe 'e ha taha ma'u laiseni kapau na'e kole 'e he taha 'oku lau fakamuimui ki ai' ki he taha totonu' ke ne fai ha hopo 'eke tu'utu'uni pau pea na'e fakafisi 'a e taha totonu' pe na'e 'ikai ke ne fakahoko ia 'i loto 'i ha vaha'a taimi fakapotopoto, 'e ngofua ki he Fakamaau'anga ke ne tu'utu'uni ke ta'ofi hano fai ha maumau lao, foaki ha ngaahi totongi maumau mo foaki ha fakalelei kehe 'oku tu'utu'uni ki ai 'e he lao'.
- (3) 'E toki ngofua pē ke kamata ha hopo 'i he kupusi'i (2) hili hano faile ha kole lesisita 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he Failesisita.

16 Mo'ua hia

- (1) Ko ha taha kuo fakamafai'i 'oku' ne fakahoko ha ngaue ta'efakalao 'i he kupu 7 'i he 'ilopau 'oku ne fakahoko ha hia pea kuo pau 'e ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$5000 pe ngaue popula 'i ha vaha'a taimi 'e 'ikai toe laka hake 'i he ta'u 'e 5 pe fakatou'osi.
- (2) 'E ngofua foki ke tu'utu'uni 'e he Fakamaau'anga' 'a hono puke, ma'u fakalao mo faka'auha 'o ha ngaahi tisaini 'o e fokotu'utu'u, ngaahi tefito'i seketi pe ha ngaahi me'a 'oku kau ki ai pea mo ha ngaahi me'a pe ngaahi me'angaue 'a ia 'oku hoko 'a e hia' mei hono ngaue lahi 'aki'.

17 Faka'aonga'i 'e ha fakafongga fakapule'anga pe 'e ha taha hono tolu

- (1) Kapau —
  - (a) koe'uhi ko e lelei 'a e kakai, 'o tautautefito ki he malu 'a e fonua', me'atokoni', mo'ui lelei' pe ko e fakalalakaka 'o ha ngaahi sekitoa mahu'inga 'o e 'ekonomika fakafonua' 'oku fiema'u ai ke ngāue'aki ta'e fakakomēsiale ki he kakai' ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'oku malu'i; pe
  - (b) kuo tu'utu'uni 'e ha sino faka-fakamaau'anga pe fakangāue 'oku fakafaingata'a'ia'i 'a e fe'au'auhi 'e he anga hono ngāue'aki 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'oku malu'i, 'e he taha totonu' pe taha 'oku ne laiseni ki ai', pea 'oku fiemalie 'a e Minisita 'e fakalelei'i 'a e ngaue ko

ia' 'e hano faka'aonga'i 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u 'o fakatatau ki he kupu ni;

'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Minisita, 'o tatau ai pē pe 'ikai fakamafai'i 'e he taha totonu', ha fakafofonga fakapule'anga pe ha taha hono tolu kuo vahe'i 'e he Minisitā ke faka'aonga'i 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u ko ia'.

- (2) Kuo pau ke fakangatangata 'a e ngaue'aki 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u, i hono lahi'mo hono fuoloa', ki he taumu'a pe ko ia na'e fakamafai'i ki ai'pea kuo pau ke tukuatu lahi taha pe ki he maketi fakalotofonua'. Kuo pau 'e 'ikai ke pule'i tafataha pea kuo pau ke totongi atu ki he taha totonu' ha totongi fe'unga ki ai ta'e kau 'i hono fakakaukau'i 'a e mahu'inga faka'ekonomika 'o fakamafai 'a e Minisita, 'a ia kuo tu'utu'uni ki ai 'a e Minisita, kapau 'e ala fai, mo e fiema'u ke fakatonutonu ha ngaahi ngaue fakafaingata'a'ia'i 'o e fe'au'auhi.
- (3) 'I ha kole 'a e taha totonu pe ko e taha na'e ma'ana 'a e fakamafai', 'e ngofua ki he Minisita, hili 'ene fanongo ki he ongo fa'ahi', kapau 'oku loto ha taha pe ko kinaua loua ke fai ha'ana fakamatala, ke ne liliu 'a e ngaahi me'a 'i he tu'utu'uni 'a ia 'oku ne fakamafai'i hono ngaue'aki 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u ki he tukunga 'oku fiema'u ai 'e he 'ataakai fo'ou'a e liliu ko ia'.
- (4)
  - (a) 'I ha kole 'a e taha totonu', kuo pau ke fakangata 'e he Minisita 'a e liliu' kapau 'oku ne fiemalie kuo ngata 'a e 'ataakai fo'ou na'e 'uhinga ai 'ene tu'utu'uni'pea ngalingali 'e 'ikai ke toe hoko pe kuo 'ikai kei muimui ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e fakamafai'a e taha na'e ma'ana 'a e fakamafai'.
  - (b) Neongo 'a e palakalafi (a), kuo pau 'e 'ikai ke fakangata 'e he Minisita ha fakamafai kapau 'oku ne fiemalie 'oku totonu ke kei pukepuke 'a e fakamafai' ke malu'i 'a e ngaahi kaunga fakalao 'a e taha na'e ma'ana 'a e fakamafai ko ia'.
- (5) Kapau kuo vahe'i 'e he Minisita ha fa'ahi hono tolu, 'e toki ngofua pe ke liliu 'a e fakamafai'fakataha mo e pisinisi (enterprise) pe pisinisi (business) 'a e taha na'e ma'ana 'a e fakamafai' pe mo e kongā 'o e pisinisi (enterprise) pe pisinisi (business) 'a ia na'e ngaue'aki ki ai 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u'.
- (6) Kuo pau ke 'oatu ha kole ki ha fakamafai 'a e Minisita fakataha mo ha fakamo'oni na'e ma'u 'e he taha totonu', mei he taha na'a ne kole 'a e fakamafai', ha kole ki ha alepau laiseni ka na'e te'eki ai ke ma'u 'e he taha ko ia' ha laiseni pehe 'i ha ngaahi tu'unga fakakomesiale fakapotopoto pea 'i loto 'i ha taimi fakapotopoto.
- (7) 'E ngofua ke fai ha tangi ki he Fakamaau'anga Lahi' 'i he ngaahi tu'utu'uni 'e fai 'e he Minisita 'i he kupu ni.

18 Ngaue'aki 'o e ngaahi mafai fakaeia

- (1) Kuo pau ke 'oatu 'e he Failesisita' ki ha fa'ahi 'i ha fakatonutonu kuo 'oatu kiate ia ha faingamalie ke fai ha'ane fakamatala kimu'a pea ne toki fakahoko ha tu'utu'uni 'oku kau kovi ki he fa'ahi ko ia 'i hono mafai fakaeia kuo foaki kiate ia 'e he Lao'.
- (2) 'E ngofua ki he Failesisita' fakatatau ki ha ngaahi tu'unga te ne tu'utu'uni', ke ne fakaloloa 'a e taimi ki hono fai ha ngaue pe ha fakatonutonu 'i he Lao' ni, kapau 'oku ne fiemalie 'oku fakatonuhia'i ia 'e he 'ataakai'. 'E fakatatau 'a e fakaloloa 'o e taimi ko ia' ki ha kole 'i he tohi, mo hano fanongonongo ki he ngaahi fa'ahi 'oku kau ki ai'.

19 Mafai 'o e Fakamaau'anga

- (1) Kuo pau ke ma'u 'e he Fakamaau'anga Lahi 'a e mafai ki he ngaahi hopo 'i ha fakakikihi fekau'aki mo hono ngaue'aki 'o e Lao ni mo e ngaahi me'a ke 'ave ki he Fakamaau'anga'i he Lao'ni.
- (2) 'E ngofua ke tangi ha fa'ahi kaunga ki he Fakamaau'anga Lahi 'i ha tu'utu'uni 'a e Failesisita' 'i he Lao'ni, tautautefito ki ha tu'utu'uni fekau'aki mo hono lesisita 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u pea kuo pau ke faile ha tangi pehe 'i loto 'i he mahina 'e ua mei he 'aho 'o e tu'utu'uni'.

20 Ngaue'aki 'o e ngaahi talite

- (1) Kuo pau ke ngaue'aki ha ngaahi talite fakavaha'apule'anga fekau'aki mo ha koloa fakangaue'anga 'a ia 'oku kau ki ai 'a Tonga ki he ngaahi me'a ko ia 'oku kau ki ai 'a e Lao'ni, pea ka 'i ai ha fepaki mo ha tu'utu'uni 'i he Lao' ni kuo pau ke malohi 'a e Lao ni.
- (2)
  - (a) Kuo pau ke 'ata ke sivi mo 'ai ha ngaahi tatau 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o ha ngaahi talite fakavaha'apule'anga 'oku lau ki ai 'a e kupusi'i (1) 'i he 'ofisi 'o e Failesisita', pe 'i ha 'ofisi pe te ne vahe'i, 'e ha taha pe 'oku ngalingali ke uesia ai.
  - (b) Fakatatau ki he kupusi'i 2(a), kuo pau 'e 'ikai ke faka'ilo pe fakahalaia'i ha taha ki hano maumau'i 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi talite fakavaha'apule'anga 'i he kupusi'i (1) kapau 'oku 'ikai ke 'ata 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia' ke sivi pe 'ai hano ngaahi tatau 'o hange ko e fiema'u 'a e kupusi'i 2(a), pea ko e taukapo ia ki ha faka'ilo ke fakahaa'i na'e 'ikai ke ma'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia kuo maumau'i 'o hange ko e fiema'u'.
  - (c) 'Oku 'ikai ke 'ata ke ngaue'aki 'a e taukapo kuo faka'ata 'i he kupusi'i 2(b) ki ha taha na'a ne ma'u ha 'ilo fe'unga ki he ngaahi fiema'u 'a e tu'utu'uni kuo maumau'i' 'a ia kuo faka'ilo ia ki ai', pe 'a ia na'a ne

ma'u pe malava ke ma'u fakapotopoto, 'i ha fa'ahinga makehe mei he founa 'i he kupusi'i 2(a).

- (d) 'E ngofua ke 'eke 'e he Failesisita ha totongi fakapotopoto ki ha ngaahi ngaue te ne fai 'i hono hiki ha ngaahi tatau, 'o tatau mo ia 'oku hilifaki 'i he Fakamaau'anga Lahi', 'i he taimi 'oku kole ai 'e ha taha ha ngaahi tatau 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi talite fakavaha'apule'anga 'i he kupusi'i 2(a).

21 Ngaahi Tu'utu'uni

- (1) 'E ngofua ki he Minisita 'i he loto ki ai 'a e Kapineti' ke ne fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ki hono fakahoko 'o e Lao ni.
- (2) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'utu'uni', ke totongi 'a e ngaahi totongi fekau'aki mo e ngaahi kole lesisita 'o e ngaahi tisaini 'o e fokotu'u 'o e ngaahi tefito'i seketi' mo e ngaahi me'a fekau'aki mo ia.

FAKAMATALA FAKALAHII

¹ Lao Fika 18 'o e 2002

Fakatonutonu 'e he Lao 5 'o e 2012, kamata'anga 'aho 30 'o Siulai 2012

² K.F 34/2008

³ Fakatonutonu 'e he Lao 5 'o e 2012

⁴ Vahe 40.16